

ÇAĞDAŞ KAZAK TÜRKÇESİNDEKİ FONETİK DEĞİŞİKLİKLER

Kuralay KUDERİNOVA*

ÖZET

Dünyadaki her dilin kendine mahsus sesleri, ses yapısı, ses özellikleri mevcuttur. Mevcut 15 Türkçe lehçesi içinde Kazak Türkçesi ulusal dil olma düzeyine erişen 6 dilden birdir. Kazak Türkçesi sözlü ve yazılı sistemi birleştirir. Kazak Türkçesi Rus İmparatorluğu'nda ve Sovyetler Birliğinde konuşulan 130 farklı dilden dil özellikleriyle ayrılmış bir dildir. Ancak Kazak Türkçesi farklı dillerden de etkilenmiştir. Örneğin, doğu literatürünün, İslam kültürünün ve Arapçanın etkisi vardır. Makalede Kazak edebî dilinin söyleyiş sistemi, Kazak Türkçesi fonemlerinin tarihi, günümüzde genç neslin dilindeki telaffuz değişimleri, dilin gelecekteki gelişme meseleleri ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk lehçeleri, resmî dil, Kazak dili, Kazak alfabesi, kazak fonetik sistemi, edebî dil, dil bilimi, ses bilgisi, ses bilimi

CHANGES IN MODERN KAZAKH TURKISH PHONETICS

ABSTRACT

Every language in the world has its own unique sounds, sound structures and characteristics. Among currently existing 15 Turkic languages, Kazakh is one of the 6 languages that have received the status of a national language. Kazakh language combines spoken and written characteristic in its structure and has had unique linguistic characteristics among the 130 languages spoken in the Russian Empire and Soviet Union. Yet, Kazakh is a language that has been under the influence of other languages. For example, there has been the influence of Arabic, Islamic culture and eastern literature. This paper discusses the past image of the phonetic structure of Kazakh, the changes in the spoken and written forms and phonetics of Kazakh, and its future images.

Key Words: Turkish languages, national language, Kazakh language, Kazakh alphabet, Kazakh phonetic system, linguistics, literary language, phonetics, phonology

* Doç.Dr. Süleyman Demirel Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Almatı, Kazakistan. E-posta: kuderinova_70@mail.ru

1. GİRİŞ

Çağdaş dünyamızda yaşamakta olan ve sayısı 15'e yakın Türk kökenli dillerin içinde Kazak dili resmi dil olarak kullanılan altı dilden birisidir. Kazak dili, Rusya İmparatorluğu ve Sovyetler Birliği dönemi bünyesinde geçirdiği 130 sene içinde dil ortamı sürecinden ayrılmıştır. Zira Kazak dili, devletin resmî dili statüsünü ancak, dili konuşanların %57 konuşanların iradesiyle, yani dil kitlesinin yarısıyla kazanabilmiştir. Söz konusu siyasi ve sosyal faktörlerden dolayı dilin sistemi, kurulumu ve bilhassa fonetik olgusu değişime uğramıştır. Dolayısıyla “Kazak dilinin ses oluşumu nasıldı?” “Hangi değişimlere uğradı?” “Gelecekteki durumu hangi derecede olacak?” gibi sorular etrafında ele alınacak meselelerin araştırılmasının asıl amacını teşkil etmektedir. Bu düşüncemizin ışığında genel olarak dünya dillerinin gelişmesi, olgunlaşması veya kaybolmasına dair birçok verinin ortaya çıkacağına düşünülmektedir.

2. KAZAK TÜRKÇESİNİN SES ÖZELLİĞİ

Kazak dili, Türk dillerinin içinde Kıpçak, onun içinde Nogay, Karakalpak dilleriyle beraber Kıpçak-Nogay grubundandır (Yazıki Mira 1997: 243). *Kazak Dili* sözcüğü resmî olarak 20. yüzyılda, 1930'lu yıllarında tarih sahnesine çıktı. Ondan önce bu dil *Kırgız dili*, *Kırgız-Kaysak dili* gibi adlarla anılmıştı (Yazıki Mira 1997: 243). Bugünkü Kazakların ataları başlangıçta Doğu Köktürkleri içindeydi ve *Türk Kıpçak* olarak adlandırılıyordu. 745'ten sonra Türk Kıpçakların bir kısmı Kimek Federasyonu'na girdi ve Kıpçaklar, Kimekleri oluşturan yedi boydan biri oldu. 10. yüzyılın ikinci yarısında Kıpçaklar bağımsız bir boy hâline geldiler. Kıpçakların içinden, Canibek ve Kerey önderliğinde ayrılan bir grup da 15. yüzyılda *Kazak* adını alarak bugüne kadar geldi ve bugünkü Kazak topluluğunu oluşturdu (Ercilasun 2009: 11). Günümüzde, Kazakistan'da 8 milyon kişi Kazakça konuşmaktadır (<http://szh.kz/>). Bilhassa 1990'lı yıllardan itibaren, yani Kazakistan'ın bağımsızlığını kazandığı yıllardan bu yana şehirlerde yaşayan Kazak ailelerinin ikinci nesli de Kazakça konuşmaktadır. Dolayısıyla şehirlerde de Kazakçayı Rusçanın telaffuz (söyleyiş) etkisine kapılmadan konuşan Kazakların sayısı artmaktadır.

Genel olarak Kazak dilinin tarihine göz atarsak, onun zaman içerisinde Arapça, Farsça, Rusça vb. dillerin etkisinde kalarak değişime uğradığına ve kısa zamanda toparlanıp tekrar güçlendiğine şahit oluruz. Kazak dili, İslam kültürü ve Doğu edebiyatına özenerek, örneğin, Arap dilinin etkisi altında kaldı. Bundan dolayı Kazak dili XIX. yüzyılın II. yarısına kadar iki farklı kol olarak varlığını sürdürdü. Bu kollardan biri, Kazak sözlü edebiyatının örneklerinde olduğu gibi günümüzdeki umumi halk dilinin temeli olan Kazak dilidir. Diğeri ise, XV-XVI yüzyıldan itibaren XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar kullanılan ve terim olarak araştırmacıların farklı kullanımına göre, “Orta Türk Edebiyat dili”, “Kitabi dil”,

“Eski Kazak Edebî Yazı Dili”, “Kitabi Müslüman Tatarca Argo”, “Özbek Tili”, “Benekli Karışık Dil”, “Geleneksel Dil”, “Eski Kazak Yazı Dili” gibi adlarla anılan (Kuderinova, 2010, 154). Eski Kazak yazı dilidir Bu yazı dili Türk halklarında ortak dil durumundadır. Prof. Dr. R.Sızdık, (2004: 57) bahsi geçen bu dili, “Eskiden Orta Asya Türk halklarında mevcut mektuplardan oluşan resmî edebiyatın dili, tam Çağatay dili ve Tatar, Kazak lisanlarının elemanlarını karışık yazan her çeşit nüshaların, yani dinî kıssa, destanlar, İslam kaidelerinin tercümelemleri vb. türlü misallerin dili” olarak tanımlamıştır.

Dolayısıyla bu dil Kazak dil biliminde ilkyazı dili olarak kabul edilir (Eskiden Kazak edebî dilinde *yazı dili* kavramı yoktu). Örneğin, *Kazak Sovyet Ansiklopedisi*'nde: “Yazı dili, yazı temelinde oluşan, kendine has geleneği mevcut dildir. Yazı dilinde günlük konuşma dilindeki artık kullanılmayan ses, sözcük, sözcük grubu ve şekli korunur. Eski Türk kavimlerinde sözcük başında /s/, /ç/, /c/, /y/¹ ses varyantlarından istifade eden birkaç ağız olmasına rağmen, *Orhun Abideleri* yazısı /y/² varyantına sahip ağız temelinde şekillenerek diğer kavimler için ortak örnek teşkil etmişti. Bunun gibi ortak yazı dili görevini Orta asırda Türk dilleri Güney Grubu'nun izlerini bünyesinde barındıran Çağatay edebî dili bu görevi XVIII-XIX. yüzyıllarda belli bir dönem Tatar edebî yazı dili olarak üstlenmişti.” (*Kazak Sovyet Ansiklopedisi* 1974: 214) şeklinde yazılan kayıtlara rastlayabiliriz. Bunun yanı sıra Sovyet devrinde yazılan Kazak dil bilimi çalışmalarından birinde “Orta Türk yazı edebî dili, o devirlerde birbirine oldukça yakın, günümüzde ortak özellikleri yeterlice araştırılarak ayrı ayrı halklara has ve millî diller derecesine ulaşan eski Karluk; Oğuz, Kıpçak Gruplarını teşkil eden Türk akraba topluluklarının tümünde ortak dil statüsündeydi. Eserlerin dili, oluşan edebî yazı kurallarına tabiydi. Bu kurallar aslında Oğuz, Karluk dillerinin kurallarını oluşturur.” diyerek tanımlanmıştır (İsayev 1989: 62). Yani hem Orhun Abideleri dönemi Türkleri hem de Orta Asır Türkleri dilinde yazı dili, Türk toplumunun tümünün birliğini korumasına hizmet etmiştir. Bununla beraber, her milletin dilinden uzak bulunan dil konumundaydı.

Başka leksikolojik malzeme ve başka dil bilgisi kuralları ile yazılan metin tüm Türk ahalisine ortak yazı iletişiminin rolünü üstlenmişti. Bu yazı diliyle S. Saray'ın *Gülistan*, Q. Qosımulı'nın *Cami-at Tavarih*, Ebulgazi Bahadırhan'ın *Şecere-i Türki* adlı eserleri; Mahambet, Abay eserleri, Mürseyit el yazısı, resmî evrak, mektup, ferman, secere metinleri, ilk Kazak gazeteleri; *Türkistan Ualayatının Gazeti (Türkistan Vilayeti'nin Gazetesi)*, *Aykap (Ah, Eyvah)*, *Dala Ualayatının Gazeti (Bozkır Vilayeti'nin Gazetesi)* neşredildi. Bu dil, değişmez fonemi ve bu kurala uygun, ancak bir değişmez dil bilimi kaidesine göre yazılan yazı sistemi idi. Bu metinleri her Türk halkı kendisinin sözlü dilinin fonetik, dil bilimi ve leksikolojik, hatta cümle bilgisi seviyesinde düzene koyarak, kendi dilinin kurallarına uygulayarak anlayabiliyordu.

¹ Kiril harfiyle yazılış şekli: c, ч, ж, ü

² Kiril harfiyle yazılış şekli: ü

Bu eserler Çağdaş Kazak Edebî dilinden farklı olduğundan dolayı Kazak edebiyatının eski nüshaları olarak ayrıntılı incelenmeden, okul ve yükseköğretim merkezleri programında yer almamaktadır. N. Uali, (1999: 15) Eski Kazak yazı dili Sovyet döneminde negatif olarak değerlendirildiğinden, çirkin dil ve yüksek idare grup dili olarak kayıtlara geçtiğini ve bunu yazı dilinin gramer sisteminin zorluğuyla ilişkilendirir. Zira dil sisteminde ilk olarak Karahanlı devrinden devam edegelen eski Türk sözcükleri ve şahıslar, toplumdaki her bireyin hâkim olmadığı Arapça, Farsça sözcükler ve basit konuşma dili elemanları mevcuttu. Dolayısıyla ancak halkın belli bir grubu bundan yararlanabildi, yani bu dil tüm kitle tarafından kullanılmadı.

Ancak Prof. S. İsayev, (1989: 103) “Bu dile itiraz etmek meselenin çözümüne engel olabilir” diye kendi görüşünü ortaya koyduktan ve Prof. B. Abilkasimov, bu dili “Eski Kazak Yazı Dili” terimiyle tanımladıktan sonra, bu yazıyla yazılan eserleri Kazak edebî dilinin mirası olarak algılayan bakış açıları ortaya çıktı. Burada geleneğin devamı söz konusuydu.

XIX yüzyıldan itibaren Türk dünyasında her milletin bağımsızlığı güçlendiği sırada bu yazı geleneği her Türk dilinin sözlü konuşma elemanlarını benimseyerek kurallarını özgür şekilde yerleştirdi (İsayev 1989: 107). Bu edebî dil, Kazak edebî dilinin yazı kurallarının oluşmasına etkide bulundu. Kazak diline “uzak dil” denilse de bu yazı dilini çağdaş Kazak edebî dilinin temelini teşkil eden dil olduğunu söyleyebiliriz.

Prof. N. Uali, (1999: 20) bu dil için “Eski Kazak Yazı Dili” terimi olarak kullandığını ifade etmektedir.

Bu dilin bütün Türk kitesine tanıtılmasında *Aykap* dergisi ile *Kazakistan* gazetesinin rolü mühimdir. Bilhassa XX. yüzyılın başlarındaki edebî eserlerde konuşma dilinin özellikleri net gözüküyordu (Uali vb 2006: 41, Mamırbekova 2006: 68).

3. KAZAKİSTAN’DA GÜNÜMÜZ GENÇ NESLİN DİLİNDEKİ TELAFFUZ DEĞİŞİMLERİ

Diller, insanoğluluyla beraber var olup onlarla yaşayan, sürekli değişerek gelişen dinamik bir yapıya sahiptirler. Hiçbir dil sabit değildir. Bugün dünya üzerinde yaşayan hiçbir dil, ilk oluştuğu dönemdeki veya tarihî devrelerindeki şekli gibi değildir. Her dil var olduğu müddetçe gerek iç etkenlerle (dil kendi bünyesinden gelen doğal sebepler, en az çaba yasası) gerek dış etkenlerle (diğer diller, uluslar, kültürler, farklı coğrafyalar, iklimler; çeşitli toplumsal, ekonomik, teknolojik çalkantılar vs.) pek çok kelimesini ve gramer birliğini değiştirir, geliştirir (Efendioğlu 2010: 133). XX. yüzyılın başlarında Kazak edebî dili ile konuşma dilinin birleşimi neticesinde terkip edilen dil vasıtasıyla yeni Kazak dilinin

fonolojisi oluştu. Açık bir şekilde sözcük başında /ğ/, /g³ söylenmeye başlandı ve /ä⁴ sesi fonem (ses birimi) olarak tanındı (*Qazaq Gazeti* 2009: 5). Yoksa “V-VIII. yüzyıl ve Orta Asrın ilk dönemlerindeki eserlerin dilinde /ä/ fonemine rastlanmazdı.” (*Qazaq Gazeti* 2009: 10). /Ä/ foneminin ortaya çıkmasıyla beraber /c/, ş seslerinden sonra gelen kalın ünlü ses, ince söylenmeye başlandı. Örneğin, *cäy*, *şäy*⁵. Bununla birlikte Kazak dilinin (diğer Türk kökenli dillerin) eski imlası, /q/, /ğ/ ünsüzlerinin sadece kalın ünlülerle kullanılma kaidesi kaldırıldı. Birçok sözcükler bünyesinde /q/ ünsüzü ince ünlülerle beraber söylenerek kullanıldı. Örneğin, *qate*, *qızmet*⁶ (*Qazaq Gazeti* 2009: 6). Bunun yanı sıra Sovyet dönemi Kazak dil bilgisi kitaplarında diftong (ikili ünlü) ses olarak tanımlanan *suu*, *keluv*⁷ sözcüklerindeki *uv*⁸ sesini Arap yazısı kullanılan dönemlerde yalın fonem olarak *u* şeklinde bir harfle gösterilmekteydi (Sonradan yarı ünlü olarak tanımlandı). Tam belirsiz olmasına rağmen *u* sesinin diftong diye tanımlanmasının nedeni ise hem *ü*⁹ hem de *ü*¹⁰ olarak söylenmesinden kaynaklı olabilir. Hakas dilinde *suğ*, Başkurt dilinde *suu* olarak *uğ* / *uu* / *u* sesleriyle uyumluluk gösterir (*Qazaq Gazeti* 2009: 11). Nitekim Kazak dilinde Rus dilinde olduğu gibi yalın /u/ ve yalın /i/ fonemi yoktur.

XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar ünlü Kazak şairi Abay Kunanbayev'in (1845-1904) oluşturduğu ve uyguladığı edebî dil, aslında ilk yazılan genel halk diliydi. Kazak dilinin halk dili olarak ortaya çıkması Abay Kunanbayev, Mahambet Ötemisulı, Dulat Babatayulı'nın oluşturduğu ve yazılı edebiyat aracılığıyla uyguladığı eserlerden başlar.

Stalin rejiminin mağduru Ahmet Baytursinov'un 1913 yılında *Kazak* gazetesinde yayımlanan makalesinde şu satırlara rastlanır: “1903 yılında elime Abay'ın sözleri bulunan defter geçti. Okuduğum zaman diğer şairlerin sözlerinden farklı olduğunu fark ettim. Farklılığı kadar, ilk okunduğunda anlaşılıyor, içinize daha sonra işliyor. Sözü az, manası fazla derindir. Dolayısıyla Abay'ın sözünü okuyan sıradan kimsenin hemen algılamada zorluk çekmesi doğaldır. Lakin bu anlaşılma zorluğunun nedeni Abay'dan kaynaklı bir kusur olarak değil, okuyucuların anlayabilecek derecede olmamasından kaynaklıdır” (*Qazaq Gazeti* 2009: 20). Bu cümlede yeni Kazak dilinin yazı diline dönüştüğü ve yeni Kazak dilinin edebî kaidesinin başladığı anlatılmaktadır.

XX. yüzyılın başlarında Ahmet Baytursinov'un önderliğinde *Kazak* gazetesi yayımlanmaya başladı. Nitekim bu yıllar eski yazı dilinden tamamen ayrılan Kazak dilinin yeni hayata ilk adımı sayılabilir. Kazak aydınları yazı dilini

³ Kiril harfiyle yazılış şekli: *z, z*

⁴ Kiril harfiyle yazılış şekli: *ä*

⁵ Kiril harfiyle yazılış şekli: *Шәу* (çay), *жәу* (yavaş)

⁶ Kiril harfiyle yazılış şekli: *қате* (hata), *қызмет* (hizmet).

⁷ Kiril harfiyle yazılış şekli: *су* (su), *келу* (gelmek).

⁸ Kiril harfiyle yazılış şekli: *y*.

⁹ Kiril harfiyle yazılış şekli: *ü*.

¹⁰ Kiril harfiyle yazılış şekli: *ü*.

konuşma diline yaklaştırma yolunda teşebbüste bulundular. Söz konusu gazetede halkın konuştuğu dilde yazılar yayımlanmaya başlandı. Eski yazı şeklinde eklerin tek sızıcı varyantı mevcuttu. Artık bugün Kazak dilindeki ünlü uyumuna göre eklerin 6 varyantı da yazılmıştı. Böylece Kazak yazısı fonetik yazıya dönüştü. İlk imla kurallarının kabul edildiği 1929 yılında düzenlenen konferansta dilci araştırmacı E. Omarov, morfolojik ilkeyi toplumun okuma yazma seviyesi yükseldiği zaman, yani 5-10 yıldan sonra ele almanın doğru olacağını savunarak fonetik ilkeyi ortaya koydu,

Böylece XX. yüzyılın başlarında onaylanan imladaki temel fonetik-morfolojik ilke Kazak dilinin sözlü ve yazılı sistemini birleştirdi. Dolayısıyla dil araştırmaları sadece yazılmış eserlerdeki dili ele alarak ortaya çıktı. Yazılı eserlerdeki dilin sözlü dille hiçbir zaman uyum içinde olmadığını kimse dikkate almadı. Kısacası, Kazak dilini araştıranlar, doğal dili değil, yapay dili araştırdılar. Günümüzde de araştırmaya devam etmekteyiz. Bu durum bilhassa Kazak dilinin fonetiğini yakından ilgilendirir.

Kazak dili kendi imlâ kurulumu ve leksikolojik birikimini XV-XVI. yüzyıllarda düzenledi dememize rağmen söz konusu devirlerdeki Kazak dilinin ilk ses kurallarına dair bilgi veren kaynak yoktur. Sadece eserleri sözlü olarak ulaşan XV-XVI yüzyıllarda yaşayan şairlerin manzumeleri gibi şahsi eserlerden öğrenebilmekteyiz. Bu devirlerdeki sözlü edebiyat ürünlerinin dilini araştırma sırasındaki karşılaştığımız sıkıntının nedeni bu durumdan kaynaklanmaktadır (Sızdık 2004: 60).

Bizim ele aldığımız konu dilin imlâ kurulumunun bütün değil, onun içinde fonetik seviyesini (söyleyiş kuralını)¹¹ kapsamaktadır. Fonetik seviyeyi araştırmanın zorlukları geçen asırlardaki ses kuralları hakkında bilgi veren sesli belgelerin mevcut olmadığı bellidir. Başka dilin, bilhassa Rus dilinin tesiri altında kalmadan önceki ses özelliklerini tanımak da mümkün olmuyor. Bizim için önemli olan, geçen devirdeki Kazak dilinin ses özelliklerini tespit etmeliyiz. Kazak bozkırlarına asıl misyonerlik amacıyla gelen Rus araştırmacıları W. Radlof'un halktan işittiği gibi kâğıda yazdığı sözcük şekilleri, N. İ. İlminskiy'in Kazak sözcüklerine dair hazırladığı alfabe sistemi, İbray Altınсарin'in alfabesinde gösterilen örnekler az da olsa bilgi edinmemize yardımcı olmaktadır.

Zira XX. yüzyılın başındaA. Baytursınov'un söylediği gibi, böyle bir zaman yaşanmıştı: "Alışmış işimiz değiştirilmiş, kalıbımız da değişmek üzere. Kalıbımız değişirse nasıl olacağımız meçhul, temelimiz bozulmadan, kendi başımıza yaşamakta olan halk idik. Şimdi yabancılar aramıza girmek üzere" (*Qazaq Gazeti*, 2009: 21). Temeli bozulmadan yaşamakta olan halkın arasına giren yabancılar olarak Ruslar ima edilmiştir. Böylece Rus dilinin olumsuz etkisiyle Kazak dilinin ses sistemi değiştirildi.

¹¹ Kazakça dil bilimiyle ilgili kaynaklarda *orfoepiya* sözcüğü terim olarak doğru telaffuz anlamında kullanılır (*орфоэпия, orthoepya*).

XVII-XIX. yüzyıllarda Kazak dilinde 9 ünlü, 19 ünsüz vardı. Günümüzde ise, 12 ünlü, 25 ünsüz mevcuttur. Fonem sayısının çoğalmasının nedeni alıntı terimleri yazmak üzere eklenmiş Rus dili harfleri (*v, f, e, ş, h, ç, ts, ya, yu, i*¹²) aracılığıyla gerçekleşmekteydi. Yani bu harfler sadece Rus dilinden geçen alıntı sözcüklerde yazıldı ve söylendi. Rus dili telaffuz kuralına uymak şarttı. Böylece Kazak dili fonemlerinde varyasyon (değişim) oluştu:

- *gazet* (gazete), *aktiv* (aktif) gibi sözcüklerin dilimizde yer alması sonucunda *a* sesinin dil ortası aracılığıyla söylenen yeni bir varyasyonu *a* ve *ä* arasında söylenmesi ortaya çıktı (*Küläş, minäcat*)¹³;

- *elektr* (elektrik), *elevator* (taşıma aracı, tahıl ambarı)¹⁴ sözcüklerinin söylenmesine göre ilk hecedeki *ye* sesinin varyasyonu ortaya çıktı (*kyet - ket, Yerbol - Erbol*);

- /g/, /z/ sesiyle başlayan sözcükler çoğaldı (Tomanov 1981: 5).

Dolayısıyla Kiril alfabesiyle beraber geçen /i/, /u/ harflerini de fonem olarak tanımlama onaylandı (Tomanov 1981: 20).

Aşağıdaki Tablo 1'de /a/, /e/ fonemlerinin Çağdaş Kazak Dili'nin sözlü edebî kullanımındaki varyantları ve varyasyonları gösterilmiştir.

Tablo 1: Kazak Dilindeki /a/, /e/ Fonemlerinin Ses Birleşimi (Kuderinova 2010: 144).

Harf	Fonem	Ses	Fonolojik durum	Morfolojik durum	Örnekler
/a/	⇒ <a>	⇒ [a]	Sözcüğün tüm bölümünde		b[a]l[a]
		∅	Çift ünlünün ilki olduğu zaman	Birleşik sözcüğün birisinde	qar[ˈ]ırğay, qar[ˈ]ağaş, armand[ˈ]ötü
		⇒ [ə]	c, ş, /y/ arasında	Tek heceli; ince diftonglu birleşik sözcükte	ş[ä]y, m[ä]ysök, bid[ä]y, b[ä]ytöbet, [ä]büyir
		⇒ [ä]	İnce hecelerden sonra, üçüncü hecede	Alıntı kelimelerde	ämänd[ä], dübar[ä], läzzatt[ä]ñg[ä]mmen, düdam[ä]
	⇒ $\left\langle \frac{a}{a} \right\rangle$	⇒ [ə]	İnce heceden sonra ikinci hecede	Alıntı kelimelerde	dild[ä], tilm[ä]r, tilm[ä]ş, dind[ä]r, müb[ä]r[ä]k, dimk[ä]s, min[ä]c[ä]t
	⇒ <a>-<ye>	⇒ [a]			kyes[a]pat
/ye/	⇒ <ye>	⇒	Ünlü diftong birleşik		[e]rlan, [e]lnur, es[e]k,

¹² Kiril harfiyle yazılış şekli: *в, ф, э, и, х, ч, ц, я, ю, и, ъ, ь*.

¹³ Kiril harfiyle yazılış şekli: *Күләш, минәжат*.

¹⁴ Kiril harfiyle yazılış şekli: *электр, элеватор*.

		[e]	sözcükte /s/, ş, c sesinden sonra		ş[e]p, s[e]p, c[e]u
		⇒ [ye]	Sözcük ortasında, sonunda		k[ye]l, t[ye]s
		⇒ [ce]	Sözcük başında		[ce]t, [ce]l
		⇒ [ä]		Günlük konuşmada	[ä]d[ä]biyet, kög[ä]rşin
		⇒ [i]	ş'nin önünde		[i]nşallah, [i]şteme, [i]şteñke
		⇒ [i]		Alıntı kelime	[i]nşallah
		⇒ Ø	Ünlüyle beraber ve kelime grubunda		Kel[,]almadı, Kel[,]ilini, Ekpl[,]ağaş
		⇒ [ö]	Dudak hecesinden sonra		tüy[ö], böl[ö], küy[ö]
		⇒ [e°]	Dudak uyumunun 3-4 hecesinde		Döñgel[e°]k, qurm[e°]t, sur[e°]t, sürmel[e°]u, özeng[e°]
	⇒ <e>- <a>	⇒ [ä]	Ünlü uyumuna uymayan hece arasında	Alıntı kelime	qar[ä]ket, qoş[ä]mät

Çağdaş Kazak yazısı ve fonolojisinde /i/, /u/ harfleri ses grubunda bulunduğu dair görüş teorik bakımdan olmasına rağmen genç nesil /i/, u harflerini ses olarak tanımaktadır. Zira çağdaş Kazak dili kitaplarında 11-12 ünlü gösterilmektedir. Aşağıda verilen Tablo 2'de söz konusu harflerin ses özellikleri verildi.

Tablo 2: Kazak Dilindeki /i/, /u/ Harflerinin Ses Özellikleri (Kuderinova 2010: 144)

Harf	Fonem	Ses	Fonolojik durum	Morfolojik durum	Örnekler
/i/	⇒<i>+<y>	⇒ [iy]	Kelimenin tümünde, Ünlü uyumunda	-	s[iy]raq, q[iy], [iy]ıq
	⇒<i>+<y>	⇒ [iy]	Kelimenin tümünde, Ünsüz uyumunda	-	[iy] ä, k[iy], b[iy]lik
	⇒<i>	⇒ [i]	Ya, yu harfinden önce	-	q[i]yu, q[i]ya
	⇒<i>	⇒ [i]	İnce uyumunda, ya, yu harfinden önce	-	äl[i]ya, k[i]yu
	⇒<i>	⇒ [ü]	Ya, yu harfinden önce, kalın dudak uyumunda	-	bürt[ü]ya, qort[ü]ya
	⇒<i>	⇒ [ü]	Ya, yu harfinden önce, ince dudak uyumunda	-	dür[ü]ya
/u/	⇒<ü>+<u>	⇒ [üu]	Ünsüzden sonra, Kalın ünlü uyumunda	-	s[üu], t[üu]laq, [üu]ı
	⇒<ü>+<u>	⇒ [üu]	Ünsüzden sonra, İnce ünlü uyumunda	-	s[üu]ret, kör[üu]

	⇒<u	⇒ [w]	Kalın düz ünlüden sonra	-	ta[w]
		⇒ [w']	İnce düz ünlüden sonra	-	ce[w']
		⇒ [w°]	İnce dudak ünlüsünden sonra	-	surette[w°]
		⇒ [ūu]	Kelime başında, İki kapalı hece arasında, Kalın düz ünlüden önce	-	[ūu]aq, [ūu]ıs, şar[ūu]a
		⇒ [üu]	Kelime başında, İki kapalı hece arasında, İnce düz ünlüden önce	-	[üu] äde, ker[üu]en

Kazak dilinin artikülasyon (eklem) yolunun gevşemesinden dolayı Kazak dili telaffuzunda şöyle varyasyonlar (değişimler) ortaya çıktı. Önce sözcüğün yumuşama istikameti şu şekildedir:

1. İki ünlünün, yumuşak ¹⁵ ünsüzü ile ünlünün arasında gelen /b/ sesi iki dudağın hafif değmesiyle söylenir, fakat *b* harfi yazılır. Bu durum Rus dilindeki dudak dış değmesiyle söylenen /v/ fonemi değil, Türk dilindeki dudak ile dudak değmesiyle söylenen yumuşak *b* varyasyonu (değişimi) sayılır. Örneğin, *yebedeysiz-yevedeysiz, sabaq-savaq, qabağan-qavağan, abay bol-avay^vol, äbiger bolu-äviger volūu, tärbie-tärviye, tabaq-tavaq, caz boyı- caz voyū¹⁶*.

2. /ş/, /s/ seslerinden önce gelen *p* fonemi “yumuşayıp”, iki dudağın değmesiyle *p* ve *f* arasındaki sesi çıkarır: *tepse-tefse, qapsa-qafsa, köpşik-köfşük, tapsır-tafsır, täpsir-täfsir, topsa-tofsa¹⁷*.

3. /ş/, /s/ seslerinden önce /k/, /q/ sesleri yumuşayıp, kendisinin asıl, yani *qor, qala, tapqır, kök, tek* gibi sözcüklerdeki söyleniş rengini kaybederek ince söylenir. Örneğin, *aqşa-axşa, aq şañqan-axşañqan, aq şağala-ax^şağala, baqşañ-baqşañ etu – baxşañ-baxşañ^etüu, kök şäli- kökxşäli, kökseu-kökxcöu¹⁸* (Kuderinova 2005: 35).

Çağımızdaki gençlerin dilinde çapraz /q/ fonemini yumuşak söyleme genel değişim sayılır. Örneğin: *maqta* sözcüğünü *maxta* diye söylemek gibi.

4. /p/ fonemi kendisinden sonra gelen ünlü ya da ünsüz (üнді) sesin etkisinden yumuşayıp /b/ varyasyonuna dönüşür: *döp-döñgelek – döb-döñgölök, köpbüriş-köbbürüş¹⁹*.

¹⁵ Kazak dilinde ünsüzler “katañ”, “üнді” ve “uyañ” olmak üzere üçe ayrılır.

¹⁶ Kiril harfiyle yazılış şekli: *ebedeıcis-evedeıcis, sabaq-savaq, qabağan-qavağan, abay bol-avay^vol, äbiger bolu-äviger volūu, tärbie-tärviye, tabaq-tavaq, jaz boyı-jaz^voyū*.

¹⁷ Kiril harfiyle yazılış şekli: *tence-tefse, qapsa-qafsa, köpiik-köfiuık, tapsır-tafsır, täpsir-täfsir, topsa-tofsa*.

¹⁸ Kiril harfiyle yazılış şekli: *aqşa-axşa, aq şañqan-axşañqan, aq şağala-ax^şağala, baqşañ-baqşañ etu – baxşañ-baxşañ^etüu, kök şäli-kökxiäli, kökseu-kökxcöu*.

¹⁹ Kiril harfiyle yazılış şekli: *döp-döñgelek – döb-döñgölök, köpbüriş – köbbürüş*.

5. Kazak dilindeki ünlüler genel olarak bütünü kalın ya da tümü ince şekilde söylenir ve yazılır. Bu kurala uymayan sözcükler de mevcuttur. XX. yüzyılın başlarında yazı imlasına göre geleneğe sinen *qürmet*, *qoşemet*, *kitap*, *qūdīret*, *qauaset*, *raqmet* sözcükleri dil kuralına göre yazılsaydı *kürmet* veya *qürmat*, *kitāp* veya *qıtap*, *qūdīrat* veya *kūdīret*, *qauasat* veya *kāueset* şeklinde yazılması ve söylenmesi lazımdı. Fakat öyle olmadı. Dolayısıyla yazılış şekline göre okuma nedeniyle sadece sert söylenen /q/ foneminin yumuşak söylenen varyasyonu ortaya çıktı.

Prof. N. Uali, (2005: 16) “Burada önce [q]’nın yumuşak sesinin ortaya çıkmasının nedenine dikkatle bakmamız lazım. Sözcüğün son hecelerindeki ince ünlüler ilk hecedeki ünlünün ince dönüşümüne ve sırasıyla [q]’nın yumuşak sesli renk almasına etki eder. Böylece *qūdīret*, *raqmet* sözcüklerindeki [q] ünsüzü yumuşak [q’] renkle söylenir” diye görüşünü bildirir. Bunun gibi [k] sesinin normal yumuşak sesinden başka sert sesi mevcuttur.

Kazak dilindeki ünsüzlerin sertleşme sürecine gelindiğindeyse,

1. T sesiyle beraber söylenen /s/ sesinde temel *say*, *tas* vb. sözcüklerin söylendiği gibi renginden değişik söyleme şekli vardır. İkisi de çapraz sesler bir arada geldiği zaman, son /s/ yapışık söylenir. Örneğin, *sātsiz-sāttisiz*, *otsız-ottsüz*, *satsa-sattsā*²⁰. Buradaki *ts* ses rengini Rus dilindeki /ts/ (y) sesiyle karıştırmamak gerekir (Kuderinova 2005: 36).

2. /t/ ile yan yana gelen /ş/, /c/ sesleri kendisinin yumuşak söylenmesinden saparak sertleşir. Örneğin, *satşı – saçtı*, *cat cer – catçer*, *catcerlik – catçerlik*. *Tş*, *tc* ses telaffuzunu Rus dilindeki ç sesiyle karıştırmamak gerekir. Bunun yanı sıra /tş/ sesine nazaran /tc/ sesinin telaffuzu biraz yumuşak söylenir (Kuderinova 2005: 37).

Genel olarak bu kurallar Kazak dilinin 2005 yılında basılan söyleyiş sözlüğünde belirtilmiştir (*Kazak Dilinin Orfoepiyalık Sözdüğü* 2005: 1-700).

Bu söyleyiş kuralları yukarıda belirttiğimiz gibi sadece /ş/ ve /c/’nin /t/ sesiyle yan yana geldiği durumda meydana gelir. Yerel özelliklerden sayılan *ş→ç*, *c→dc*’ya dönüşmesi edebi dil kurallarına uymuyor. *Şık* (*çık* değil), *maşlı* (*maçlı* değil), *şatak* (*çatak* değil).

Kazak dilinde ç sesi, hem Arap yazısı çağında hem de Baytursınov tarafından oluşturulan yazıda da harfle işaretlendi. Bu Arap alfabesindeki ş sesinin işareti olmamasına da bağlıdır. Fakat sonradan Latin (1929) ve Kiril (1940) alfabesine geçildiği zaman ç sesinin fonem görevi yok diye karar verildi.

Böylece Çağdaş Türk kökenli dillerin birçoğunda bulunan /c/ fonemi Kazak dilindeki ağızlarda ve diaspora dilinde kullanılmasına rağmen yazılmamaktadır. Örneğin, Afgan, İran, Türkiye Kazakları dilinde tüm hecelerde /ş/

²⁰ Kiril harfiyle yazılış şekli: *сәтсіз-сәтсізіз*, *отсыз-отсызіз*, *самса-самца*.

yerine /ç/ sesi söylenir (*degençe, çerva, yardımçı*) (Ötebekov 1998: 43). Bu değişimde İran dilinin etkisi olabilir (Osmanaliyeva 1966: 74). ç 'lı konuşma şekline Kazakistan'ın Güney ve Güneydoğu Bölgelerinde de rastlanır. Bu fonetik değişim Özbekistan, Kırgızistan ve Türkmenistan sınırlarındaki bölgelerde konuşulan Kazak dilinde de mevcuttur (Ötebekov 1998: 43).

Araştırmacılar, /ç/ sesinin Kazak dilinde Özbek, Uygur, Kırgız dillerinin etkisinden ortaya çıktığını öne sürmektedirler.

Genel olarak Kazak dilinde [y], [l], [ɲ], [r], [u]²¹ ünsüzleri sözcüğün başında geldiği zaman düz (kısıtlı) ünlülerle beraber söylenir: [i^hyod] *yod*, [b^hlaq] *laq* (*oğlak*), [r^hraq^hmet] *raqmet* (*teşekkür*) vb.²² Bu ünlülerin söz konusu durumlarda anlamsal görevi hafif olduğundan dolayı yazıda pek dikkate alınmaz (Ualiyev 2005: 32). Zira bu sesler tek başına söylendiği zaman diğer ünsüzlerdeki gibi kendisinden sonra değil, önünden kısıtlı ünlü eklenerek seslendirilir: *ıl, ır, ıñ, ıy, ıu*²³.

Bunun gibi *orman* (orman), *orın* (yer), *otın* (odun) şeklindeki sözcüklerin başında <o> ünlüsü ek sesle birleşerek [u] ile söylenen [u^h Otan] (Vatan); *et* (et), *eşki* (keçi) gibi sözcüklerde <e>'nin önden eklenen [e^h] şeklinde seslendirilen [e^h eşki, e^h et] vb. değişimleri mevcuttur (Ualiyev 2005: 33).

Kazak dilinin temel telaffuz kuralı ünlü ve ünsüz uyumuna²⁴ bağlıdır. Sözcüğün ilk hecesi kalın ise, sonraki heceler kalın söylenir. İlk hece ince ise, sözcük son heceye kadar ince söylenir. Bunun yanı sıra sözcüğün ilk hecesi yuvarlak ünlüyle söylenirse sonraki hecelerdeki ünlüler de ünsüzler de yuvarlak (dudak) olur. Öyle ise Kazak dilinde kalın-yuvarlak uyumu, incelik-yuvarlaklık uyumu, kalınlılık-düzlük uyumu, incelik-düzlük uyumu mevcuttur. Fakat W. Radlof'un derlediği malzemelerde yuvarlak uyumu bazen bozularak yuvarlak-düz karışık gelir. Bu durum XIX. yüzyılın ilk yarısındaki Kazak dilinin telaffuz kuralında dil uyumunun (*lingval synharmonism*) öncü rolde bulunduğunu ve yuvarlaklık uyumunun (*labial synharmonism*) ise tümüyle değişmediğini göstermektedir.

Dünya dillerinin içindeki Kazak dilinin kendine has yerini belirleyerek temel ses uyumunu gündeme getiren araştırmacı Prof. Ä. Cünisbek, Kazak dilbiliminin temelini etkileyen baskı eden diller teorisinden ayıklanırsa dilin gerçek ses düzeni ve sistemini yerel ana teori açısından tespit etmenin mümkün olduğunu belirtmiştir. W. Radlof gibi araştırmacıların yazılarını gerçek dil olarak kabul etmiştir. Ä. Cünisbek (2009: 3): “Fonem kavramını dile getiren bilim adamları İ. Keñesbayev, Talipov, C. Aralbayev vurguyu temel; ses uyumu kuralını ise fonetik değişimlerden biri saydı.” diye ifade etmektedir

²¹ Kiril harfiyle yazılış şekli: [ü], [л], [н], [р], [у] (üнді harfleri).

²² Kiril harfiyle yazılış şekli: [i^hюд] *юд*, [r^hлак] *лак*, [r^hрақ^hмет] *рақмет*.

²³ Kiril harfiyle yazılış şekli: ыл, ыр, ың, ый, ыу.

²⁴ Kazak dilinde ses uyumu anlamında terim olarak Singarmonizm (Сингармонизм) sözcüğü kullanılır.

X. yüzyılda Mahmut Kâşgari'nin sözlüğünde genel olarak iki ses uyumu da işaretlenmiştir: *tübün-astuñ tübi* (1997: 459), *bürün-mürin, tütü-tütin* (1997: 460), *bürün – ilger, tügün – tüyin* (1997: 460), *tülün – cügennin oñ jane sol caqtarı* (1997: 461), *tolün – tolık, biraq бүkin – älsiz adam, üşüin – üşin* (1997: 106), *üri – ürledi, ürdü – qoydı* (1997: 196), Bununla birlikte yuvarlaklık uyumunun sadece ikinci hecede işaretlendiğine ve yuvarlaklık uyumunun üçüncü hecede işaretlendiğine rastlanır. *Otürdü* (kesti), *ötürdi* (deldi) *üşürdi, öşürdi, ötüglüg* (dileği var) (1997: 183), *qouüqlüq* (konukluk). Bu durum günümüzde Oğuz, Kıpçak, Karluk olarak gruplaşan lehçelerinin birbirinden farkını tanıtmaktadır.

Kazak diline diğer Türk kökenli dillerin içinde ses uyumunun varisi ve ses uyumu geleneğini devam ettiren lehçe diyebiliriz. Dolayısıyla Kazak dili hakkında görüşlerini bildiren ünlü araştırmacıların yazılarında ilk önce dilin duruluğundan ve diğer dillerden daha az etkilendiğinden söz edilir.

Kazak halkının milli özelliği olan bir olgudan bahsedilir ve bu olgu günümüzde de devam etmektedir. Bu olgu, epik destanları birkaç gün boyunca durmadan ezbere söyleyen şahısların hafızasının güçlülüğüdür. Destan ritmini bozmamak, manzume satırlarının üstü üstüne sırasıyla akışı bu Kazak dilindeki ses uyumunun etkisindedir, diye görüşler vardır (A. Fazılcanova).

Sözcüğün aynı ritimle söylenmesi estetik bakımdan çekici etkisini yaratır. Dinleyicisinin hoşuna gider. Bunu atasözlerinden de görebiliriz: *toğız toñqıldağ, bir şıñkildek, cer-cebirine cetu*. Ses uyumu aracılığıyla hoş bir etki yaratmayı devam ettirmek, kesmemek, söz akışını birleştirme üslubuyla sıradaki düşüncüyü kafiyeli anlatmak işlevi sayesinde hafızada yerleşmesinde ses uyumunun mühim rolü bulunmuştur. Zira araştırmacıların (W. Radlof, Boduen de Kurtene, Q. Cubanov) tespit ettiği gibi ses uyumu, kök ile eki birbirine sıkı (çimento gibi) kaynaştırır (Radlof 1882-1883: 7) ve ses uyumunun temel görevi ise sözcük türetmektir.

XX. yüzyılın başlarında, ses uyumunun Kazakçadaki fonksiyonu yeni yeni tespit edilmeye başladığı bir dönemde Q. Cūbanov (2010: 369), ses uyumu olayının kelimenin tamamını kapsamadığını, kelime kökünün son hecesi ile eki arasında gerçekleşen bir kaynaştırıcı olduğunu belirtmiştir: “Bu anlamda ses uyumu tehlikeli olamaz ve yadırganamaz. Aksine bu bir ihtiyaçtır. Sadece “Kelime, ilk hecesinden son hecesine kadar ya kalın ya da ince olur” dendiği takdirde yanlışlığa yol açabilir. Çünkü bu bilimsel temele dayanan bir görüş değildir. Zira eskiden beri hecelerin kendisine has asıl ses uyumu bozulmuştur. Örneğin, *qayte-min, birak, äperbaqan, mintaz-day* vb. kelimeleri söyleyebiliriz. Ancak Kazak dilindeki ses uyumunun bozulmasına sadece alıntı kelimelerin fazla olması değil, bunun yanı sıra birleştirmeye kelime türetme usulünün de etkisi olmuştur. Alıntı kelimelerde de ses uyumunun uygulanması sınırları zorlar. Kazak dilindeki tek heceli köklerden sonra gelen yapım ekleri ses uyumuna göre yazılırlar”.

Kazak dil biliminde Prof. Q. Cūbanov'un yeri özeldir. Bu görüşü ses uyumuyla ilgili ileri sürülen sonraki diğer görüşlere ve ses uyumuna nazaran vurgu

görevini öne çıkarmaya öncü rol oynamıştır. Böylece Kazak dil biliminde Avrupa-merkezci görüş yerleşerek aksan fonolojisi güçlenir.

Yazıya dökülmeyen yuvarlak (*labial*) ünlü uyumu hakkında sadece söyleyiş sözlüklerindeki görüşlere baktığımızda “teoride şöyle idi” demekten öteye gidemediğini fark ederiz. Ders kitaplarında dudak uyumunun seyrek kullanıldığına dair net görüşlere rastlanır (Kenesbayev, 2008, 395). Kenesbayev (2008: 360), bu konuda ikinci hecede /o/ sesinin söylenmemesi, dudak uyumunun güçsüzlüğünü gösterdiğini ileri sürmektedir.

Dudak uyumu, ilk hecedeki yuvarlak ünlülerinin etkisinden (/o/, /ö/, /ü/, /ü/) ikinci ve üçüncü hecelerdeki düz ünlülerin (/ı/, /i/, /e/) yuvarlak ünlüye dönüşerek dar halde söylenmesidir. Kazak dilindeki dudak uyumu Kırgız, Altay, Tuva, dillerindeki gibi genel kapsayan olgu olmadığı bellidir. Dolayısıyla dudak uyumuna yazı dilinde pek rastlanmaz. Kazak dilindeki dudak uyumu 2-3 heceye kadar etkisini koruyarak ondan sonra sözcük kaç heceden oluşsa bile sonunda düz ünlüyle biten olgudur. Dudak uyumunun 2-3 heceye kadar net duyulan ve söylenen tarafı açık hece durumunda ortaya çıkar. Örneğin; *köbelek-köbölök*, *qūbılıs-qūb^ülūs*, *süyiniş-süy^ünüş*, *bödene-bödönö*, *būrilıs-būr^ülūs*, *būlinis-bül^ünūs*, *köpene-köpönö*, *küyiniş-küy^ünüş*, *qūyılıs-qūy^ülūs*²⁵.

Genel olarak yuvarlak ünlüleri dudak görünüşünün güçlüsünden güçsüzüne doğru yerleştirirsek şöyle sıralayabiliriz: /ö/, /o/, /ü/, /ü/. Genişten dar doğru: /a/, /ä/, /o/, /ö/, /ye/(e), /ı/, /i/, /ü/, /ü/; düzden yuvarlağa doğru: /ı/, /i/, /ye/, /ä/, /a/, /o/, /ö/, /ü/, /ü/.

Dolayısıyla /ö/ sesi üçüncü kapalı hecede seyrek söylenir, açık heceli yukarıdaki kök sözcüklerden başka durumlarda, örneğin, kök ile ek durumunda üçüncü hece *ye* şeklinde ya da kendisinden yuvarlaklık gücü daha düşük olan /ü/ sesiyle söylenir. Örneğin, *körkemdik-körkömdük*, *özenge-özöñge*, *körkemdeu-körkömdeu*.

Kazak dilindeki dudak uyumunun tüm sözcüklere has olgu olmadığını ekler aracılığıyla görebiliriz. Çekim ekleri sırasında /ö/ sesiyle kullanılan yuvarlak varyantlar yok denecek kadar azdır. Dolayısıyla sözcük açık heceli olmasına rağmen üçüncü hecedeki çekim eki düz şekilde söylenir. Örneğin, *töbele-töböle*, *töpele-töpöle* (Kuderinova 2005: 45). Dudak uyumunun bu kaidesi edebî kural olarak kabul edilir.

Bazı, bilhassa Kazakistan'ın Doğu bölgelerinde dudak uyumu 4-5 heceye kadar kullanılır. Fakat dudak uyumunun 3. heceye kadar kullanıldığına dair örnek olabilecek olgular çağdaş gençlerin dilinde kullanılmamakta denilebilir.

²⁵ Kiril harfiyle yazılış şekli: *көбелек-көбөлөк*, *құбылыс-құб^үлұс*, *сүйініш-сүй^үнүш*, *бөдене-бөдөнө*, *бұрылыс-бұр^үлұс*, *бүлініс-бүл^үнүс*, *көпене – көпөнө*, *күйініш – күй^үнүш*, *құйылыс – құй^үлұс*.

Günümüzde düşme olgusu, yani imlâ kuralı gereği ünlü sesin birinin ünlü birleşmesi ya da hafif söylenmesine çok rastlanılmaktadır. Örneğin, *altı atar-alt^atar, eki ağayındı-ek^ağayındı, törgi üy-törg^üy, qaraauız-qar^auüz, saptıayaq-sapt^ayaq*.

Böylece XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar Kazak dilindeki ses uyumu dil ve dudak uyumu şeklinde yansıdı. Ses uyumunun şeklini XIX. yüzyılda olduğu gibi günümüzde de alıntı yapım ekleri bozmaktadır (*hana, paz, qor, ker*).

XIX. yüzyılın başında A. Baytursinov kullanıştaki Arap alfabesinde reform yaptı. Kazak dilinin fonolojik bünyesini belirledi. İşaretlenmesi gereken seslerin sayısını tespit etti. Asıl seslere ve sadece değişmez (invariant) fonemlere harf belirledi. 24 harf, 1 işaretten ibaret ilk Kazak alfabesini ve imlasını oluşturdu. Buradaki asıl amacı Kazak dilinin kendine has ses doğasını asırlar boyunca diğer halklarla ilişki kurulan zaman içerisinde korumaktı. A. Baytursinov'un kendi sözüyle ifade etmek gerekirse (*Qazaq Gazetesi* 1913: 20): “Diğer halklarla bir arada olduğumuz zaman ancak kendi başına millet olarak, kendi başına dili bulunan ve öz dilinde yazılmış sözü (edebiyatı) mevcut halklar öne çıkar. Kendi diliyle konuşan, kendi diliyle yazan halkın millî varlığı bütün bireyleri yok olmadan hiçbir zaman yıkılmaz. Milletin yaşamasına ve kaybolmasına etki eden temel faktör dildir.”

4. SONUÇ

Herhangi bir dil sözlü ve yazılı olarak yaşar. Kazak dili yazı şeklinin sosyal hayattaki yerine göre *Kazak yazı dili* terimi oluşturuldu (Kuderinova 2010, 54). Yazı dilinin kendisine has sistemi ve kurulumuna göre Kazak dilinin sistemi ve kurulumu belirlendi. Dil araştırmalarında ele alınan materyaller yazı metinleri olarak tanımlandı. Böylece çağdaş Kazak dil bilimi hakkındaki bilim alanı yazı dilinin temelinde oluştu. Kazak sözlü edebî dilinin söyleyiş kuralları 1970'li yıllardan itibaren ele alınarak ilk söyleyiş sözlükleri 1977 yılında (*Kazak Dilinin Söyleyiş Sözlüğü*, ve 1981 yılında (*Kazak Dilinin Kısaca Söyleyiş Sözlüğü*,) yayımlandı. Bu eserlerde ilk defa temel söyleyiş kurallarını belirleyen dil kaideleriyle birlikte kök ile ekin ve ek ile ekin bitişme noktasındaki, aynı şekilde kelime gruplarını oluşturan kelimelerin birleşme noktalarındaki seslerin etkileşimi sonucu meydana gelen söyleniş biçimleri de gösterilmiştir.

Kazakistan Cumhuriyeti bağımsızlığını kazandığı yıllardan itibaren Prof. Ä. Junisbekov'un (1989: 26) bu konuda: “Kazak dilindeki kelime manasını belirleyen temel ses uyumu vurgu değil, ses uyumu” diyerek ileri sürdüğü görüşüne istinaden dil araştırmalarında sözlü dilin yapay Kazak diline dönüşmeye başladığına dikkat edilmeye başlandı.

Prof. S. Mırzabekov (Mırzabekov 2001), kelime sonuna kadar dil uyumu ve dudak uyumuna uyan hecelerden oluşan kelimelerin sözlüğünü hazırladı. 2000 yılında A. Junisbekov'ın editörlüğünde yayımlanan *Kazak Tiliniñ Orfoepiyalıq*

Sözdiği (Kazak Dilinin Söyleyiş Sözlüğü) (Kazak dilinin söyleyiş sözlüğü 2005) 50.000'e yakın kelime ve kelime grubunun söyleyiş kurallarına göre söyleniş şekillerini ihtiva etmektedir.

Ancak Kazak dilinin sözlü söyleniş şekli sadece sözlüklerin seviyesinde kaldı (Sızdık 2000). Okul programlarında sözlü dilin değişik söyleniş şekli olduğu ihmal edildi. Öğrenciler, bilhassa şehirli halk kitlesi kelime nasıl yazıldıysa öyle söyleyerek Kazakça kelimelerin telaffuz özelliğini bozdular. Yüksek Öğretim Kurumlarında da sözlü dildeki ses uyumuna dikkat edilmedi. Nitekim günümüzde radyo ve televizyon dili önceki nesillerin anlayamayacağı bir dile dönüşmektedir. Edebî dilin kurallarını oluşturan ve geliştiren medya organları olduğu için Kazak dilinin günümüzdeki söyleyişi yazılı metinlere göre şekillenmektedir. Yani kuru, boyasız, suni bir Kazakça oluşturulmaktadır. Günümüz Kazakçasında zaten Rusçanın etkisiyle oluşan aksan mevcuttu, artık yavaş yavaş İngilizce unsurlar da karışmaya başladı. İleride de bambaşka yeni bir Kazakça meydana gelirse şaşırılmamalıyız. XXI. yüzyılda Latin alfabesine geçişle birlikte Kazakçanın kaybolma tehlikesinin ortadan kalkacağı, söyleyiş biçimine ters düşmeyen yazı sisteminin uygulanacağı ve olumlu sonuca ulaşılacağı kanaatindeyiz.

KAYNAKLAR

- CUBANOV, K. (2010) Marks-Lenin Klassiklerinin Tercüması Hakkında ve Kazak Dilindeki Flektiv Birimler // Qazaq tili cönindegi zertteuler. Almatı.
- CUNISBEK, A. (2009) Qazaq Fonetikası. Almatı.
- EFENDİOĞLU, S. & A. İşcan (2010) “Türkçe Ses Bilgisi Öğretiminde Ses Olaylarının Sınıflandırılması”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum Sayı: 43, ss. 121-143.
- ERCİLASUN, A. B. (2009) “Kazakçaya Aıt İlk Fonetik İzler” *Dil Araştırmaları*, Bahar, Sayı: 4, ss. 9-15.
- İSAEV, S. (1989) Qazaq ädebi tiliniñ tarihi. Mektep Baspası Almatı.
- KAŞGARİ, M. (1997) Türki tilderiniñ sözdigi. Hant Baspası, Almatı.
- KAZAK ÄDEBİ TILI TARİHİNİÑ PROBLEMALARI (1987) Ğılım Baspası, Almatı.
- KAZAK SOVET ENTSİKLOPEDİYASI (1974) VI. Tom. Almatı.
- KENESBAYEV, I. (2008) Qazaq til biliminiñ мәseleleri, Arıs Baspası, Almatı.
- KUDERINOVA, K. (2010) Qazaq cazumıñ teoriyalıq negizderi. Almatı.
- KUDERINOVA, K. (2005) “Ceke dıbıstardıñ orfoepiyası”. Qazaq tiliniñ orfoepiyalıq anıqtağışı, Almatı.

- MAMIRBEKOVA, G. (2006) XVIII-XIX ğğ. arab cazulı qazaq cazbalarınıñ grafikalıq-orfografiyalıq erekşelikleri. Fil. Ğıl. Kand. avtoref (Basılmamış doktora tez projesi), Almatı.
- OSMANALİYEVA, B. (1966) “İran” Türk dillerindeki iran elementteri. İstoçniki formirovaniya tyurkskih yazıkov v Sr. Azii i YUcnoy Sibiri, Frunze.
- ÖTEBEKOV, B. (1998) “Auğan, İran, Türkiya qazaqtaranıñ tilindegi keybir dauıssız dıbıstarğa baylanıstı erekşelikter” Tildik cüye cäne qūrılım.
- QAZAQ (1913) gazetı (2009) Arıs Baspası, Almatı.
- QAZAQ TILINIÑ ORFOEPİYALIQ SÖZDIGI (2005) Almatı.
- RADLOF, W. (1882-1883) Phonetik der nordlichen Turkschsprachen, Leipzig.
- SEVORTYAN, E. (1955) Türk dillerinin karşılaştırmalı fonetikasi, Moskova.
- SIZDIK, R. (2004) Qazaq ädebi tiliniñ tarihi. Arıs Baspası, Almatı.
- TOMANOV, M. (1981) “Qazaq tiliniñ tarihi grammatikasi” Fonetika. Morfologiya, Mektep baspası, Almatı.
- UALİ, N.-Kıdırbaev, Ö. (2006) Qazaq tili söz mädenieti, Mektep baspası, Almatı.
- UALİÜLI, N. A. (1999) “Baytürsinüli cäne qazaq cazumıñ ontogenezdik damı”. Ülttiq ruhtıñ üli tini, Ğılım Baspası, Almatı.
- UALİÜLI, N. A. (2005) Qazaq tiliniñ orfoepiyalıq anıqtağışı, Almatı.
- YAZAR YOK, Dünya Dilleri Türk Dilleri (1997), Biřkek.